

GABRIELA FRISCHKE

Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0003-3373-6850

Rzut oka na polskie kazania drukowane z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764–1795). Przegląd nowszych badań¹

Drukowane kazania kościelne z drugiej połowy XVIII stulecia stanowią cenne, chociaż trudne źródło do badań nad zmieniającą się obyczajowością i kulturą czasów oświecenia. Były jednym z istotnych elementów komunikacji w społeczeństwie staropolskim, nie tylko częścią mszy świętej i innych ceremonii kościelnych², ale także wpisywały się w wydarzenia polityczno-społeczne, takie jak sejmy, sejmiki i trybunały. Niniejszy tekst ma na celu przybliżenie charakterystyki katolickich kazań z okresu stanisławowskiego, ich systematyki jako źródła historycznego, kryteriów podziału na grupy, a także roli, jaką pełniły w społeczeństwie.

Zdaniem Andrzeja Zakrzewskiego w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego rola kaznodziejstwa znacznie wzrosła, dzięki czemu można było uznać je za jeden z czynników formujących opinię publiczną. Zwolennicy naprawy Rzeczypospolitej, szukając metod wywarcia wpływu na społeczeństwo, docenili walory agitacyjne przepowiadania i starali się wykorzystać ambonę w celu uzyskania społecznej aprobaty dla reform³. Drukowane teksty kazań były dystrybuowane w księgarniach, a tym samym mogły trafiać do szerokiego grona odbior-

¹ Artykuł został napisany na podstawie przygotowywanej pracy doktorskiej pt. „Obraz życia codziennego w drukowanych polskich kazaniach katolickich (1764–1795)”. W niniejszym tekście, obok materiału źródłowego, analizie poddano najnowszą (różnorodną) literaturę zarówno autorstwa badaczy specjalizujących się w poruszanej tematyce (np. Filipa Wolańskiego, Andrzeja Zakrzewskiego i ks. Mieczysława Brzozowskiego), ale także teksty, które można potraktować jako eseje naukowe.

² J. Związek, *Rzeczywistość historyczna w kazaniach*, Częstochowa 2009, s. 19.

³ A.J. Zakrzewski, *Idee oświecenia w kazaniach polskich (Studium literacko-socjologiczne)*, Częstochowa 1986, s. 31–32.

ców, ale przede wszystkim kupowano je do seminariów duchownych oraz bibliotek parafialnych i zakonnych do nauki kaznodziejstwa oraz jako wzorniki. Przesłanki zawarte w wydrukowanych tekstach miały zatem dużą szansę na dotarcie do różnych środowisk duchownych na terenie Rzeczypospolitej. Mogły być czytane w zaciszu plebanii, wygłaszane z ambony dosłownie lub transponowane. Nie ma jednak możliwości prześledzenia wszelkich kanałów przenikania dostępnych nam tekstów do środowiska wiernych. Można powtórzyć za Filipem Wolańskim, że kazania wpisywały się w system kulturowy jako autorytatywne źródło, z którego wierni czerpali wyobrażenia i wzory myślenia⁴.

Kościół katolicki dzięki swej działalności pełnił funkcję propagandowo-informacyjną⁵. Wiara integrowała wiernych, a głoszone z ambon treści, mając charakter uniwersalny, przyczyniały się do upowszechniania wzorców kulturowych. Szczególna rola przypadała kaznodziejom na wsiach i w małych, spauperyzowanych miastach, ponieważ głoszenie kazania było jednocześnie okazją do katechizacji oraz przekazywania wiedzy i informacji⁶. Ksiądz Mieczysław Brzozowski stwierdził, że ludności wiejskiej, uboższym mieszczanom czy drobnej szlachcie głoszone przede wszystkim nauki katechizmowe i zasady moralne. Kazania prezentowane wyższym sferom stanowiły raczej przemówienia filozoficzno-religijne, chociaż to właśnie elity prowadziły coraz to bardziej swobodny tryb życia moralnego, zarazem poddawały coraz ostrzejszej krytyce kler⁷.

Według Janusza Pasierba kaznodziejstwo miało o wiele większy wpływ na polską religijność oraz kulturę niż książki. Przede wszystkim nie wszyscy mieszkańcy Rzeczypospolitej umieli czytać, ale też nie każdego było stać na zakup książek. Wysłuchanie kazania było zaś możliwe dla każdego, bez względu na status społeczny czy wykształcenie⁸.

⁴ F. Wolański, *Kaznodziejstwo bernardyńskie w staropolskim systemie komunikacji społecznej schyłku epoki saskiej: studium kształtowania wyobrażeń i postaw*, Toruń 2012, s. 73.

⁵ Szerzej o propagandzie wyznaniowej, również w kazaniach, pisał: J. Tazbir, *Rola żywego słowa w polskiej propagandzie wyznaniowej*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 87: 1980, nr 2, s. 291–309.

⁶ K. Maliszewski, *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Toruń 2001, s. 41–42.

⁷ M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa, w: Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 3, cz. 2, red. M. Rechowicz, Lublin 1977, s. 89.

⁸ J.S. Pasierb, *Pionowy wymiar kultury*, Kraków 1983, s. 91–92.

W tym miejscu pojawia się zatem pytanie o rolę kazań drukowanych. Należy wziąć pod uwagę, że w epoce oświecenia spadło zainteresowanie literaturą religijną wśród mieszkańców Rzeczypospolitej⁹. Można zatem wysunąć hipotezę, że odbiorcami drukowanych kazań przede wszystkim byli duchowni. Tomiki kazań trafiające tak licznie do bibliotek seminaryjnych, zakonnych i parafialnych miały służyć edukacji duchowieństwa, być pomocą homiletyczną¹⁰. Z drugiej strony, wśród drukowanych tekstów kazań odnaleźć można te o charakterze politycznym, które były wygłaszane podczas trybunałów, sejmów i sejmików. Tego typu teksty mogły być nabywane przez szlachtę uczestniczącą w tych wydarzeniach. Wszystko wskazuje jednak, że przede wszystkim nauki zawarte w drukowanych kazaniach docierały do wiernych poprzez przekaz werbalny: wykształcony kapłan, posiłkując się tekstem drukowanego kazania, głosił zawarte w nich nauki słuchaczom.

Oczywiście, niemożliwym byłoby wydrukowanie wszystkich wygłoszonych w tym czasie kazań. Do druku kwalifikowały się jedynie teksty kapłanów uznanych za najlepszych kaznodziejów, zaaprobowane przez władze duchowne, polecane przez samego króla albo w szczególnych przypadkach na wyraźną prośbę wiernych. Wymienione okoliczności mogły zachodzić jednocześnie¹¹.

Niezwykle trudnym jest jasne określenie typów kazań drukowanych. Istnieje kilka propozycji typologii kazań. Nadal brakuje jednolitego podziału literatury homiletycznej dla omawianego okresu. Warto także zaznaczyć, że w przypadku tak szerokiego i zróżnicowanego materiału źródłowego stosowane dotychczas podziały wynikły z odmiennych sposobów klasyfikacji tekstów. Ksiądz Mieczysław Brzozowski, wzorując się na starszych badaniach, wymienił obok kazań homilie, przemowy oraz tzw. nauki proste. Wśród kazań wyliczył, na podstawie różnych kryteriów, następujące rodzaje: niedzielne, świąteczne, misyjne, jubileuszowe, pasyjne, pogrzebowe, przygodne (kryterium czasu i oko-

⁹ H. Bogdanow, *Piśmiennictwo religijne w księgozbiorach szlachty krakowskiej w XVIII wieku jako wyraz jej zainteresowań czytelniczych*, w: *Problemy kultury literackiej polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1978, s. 99, 108, 115; K. Socha, *Książki religijne rozprowadzane drogą subskrypcji na tle repertuaru wydawniczego i zainteresowań czytelniczych XVIII wieku*, „Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy”, T. 3 (14): 2011, s. 14–16.

¹⁰ K. Socha, op. cit., s. 29.

¹¹ M. Ślusarska, *Kaznodziejstwo epoki stanisławowskiej: inspiratorzy – twórcy – odbiorcy*, „Napis” 1995, seria II, s. 108, 113.

liczności wygłoszenia); dogmatyczne, moralne (kryterium tematyki); pocieszające, strofujące itp. (kryterium celu)¹².

Andrzej Zakrzewski zaproponował inne kryteria: strukturę tematyczną, kompozycję i strukturę językowo-stylistyczną, wymieniając następujące rodzaje kazań: tematyczne (*contio*) oraz homiletyczne (*postylla*). Dla omawianego okresu wyróżnił kazania o tematyce politycznej, społecznej oraz filozoficznej¹³.

Najnowszą propozycją typologii kazań jest podział dokonany przez Magdalenę Ślusarską. Wyróżniła ona teksty okolicznościowe (w tym sejmowe i trybunalskie), pogrzebowe, powstańcze (jako szczególny rodzaj pogrzebowych), miejskie i wiejskie¹⁴.

Przytoczone koncepcje zawierają spore rozbieżności, co skłania do dalszych przemyśleń i podjęcia próby wyselekcjonowania typów kazań odpowiadających tematyce prowadzonych przez autorkę niniejszego artykułu badań. Za główne kryterium można przyjąć charakter (cel) tekstów, jednak niezwykle trudnym jest określenie sztywnych granic. Gdyby wnioskować na podstawie samych tytułów, typologia kazań wydaje się nasuwać sama, jednak trzeba w tym miejscu zwrócić uwagę na to, że same tytuły jak i treści kazań mogą okazać się wielowątkowe. Przypisanie zatem wybranego tekstu do konkretnej grupy zależy od tego, pod jakim kątem jest analizowany. Trzeba jednak wystrzegać się zaliczenia jednego tytułu do kilku grup jednocześnie. Mogłoby to doprowadzić do pozornego zwiększenia się liczby badanych tekstów. Mając powyższe na uwadze, autorka proponuje wydzielić następujące grupy kazań:

1) okolicznościowe:

a) związane z życiem wewnętrznym Kościoła – wygłaszane podczas uroczystości kościelnych (konsekracja świątyni, święcenia kapłańskie, kazania przygodne itp.);

b) uświetniające uroczystości świeckie – kazania sejmowe, trybunalskie, związane z uroczystościami dworskimi, patriotyczne i związane z uchwaleniem Konstytucji 3 maja;

2) związane z kalendarzem liturgicznym – na niedziele, święta, posty, adwent i dotyczące prawd wiary;

¹² M. Brzozowski, op. cit., s. 90.

¹³ A.J. Zakrzewski, op. cit., s. 51–54.

¹⁴ M. Ślusarska, *Kaznodziejstwo epoki stanisławowskiej*, s. 109.

3) społeczne – kazania jubileuszowe, misyjne;

4) pogrzebowe.

Prawdopodobnie niewykonalnym jest zidentyfikowanie wszystkich tytułów kazań wydrukowanych w latach 1764–1795. Na podstawie Elektronicznej Bazy Bibliografii Estreichera oraz katalogów polskich bibliotek cyfrowych autorka odnalazła 572¹⁵ wydania zbiorów i pojedynczych kazań. Dominującą grupą są kazania związane z kalendarzem liturgicznym, do której zakwalifikowano 234 tytuły. Najwięcej dotyczy kultu świętych (również w obrazach i relikwiach). W następnej kolejności są kazania na niedziele całego roku oraz na święta całego roku, adwentowe, postne oraz związane z kultem Najświętszej Maryi Panny.

Kolejną grupą są kazania okolicznościowe, podzielone na dwa typy – związane z życiem wewnętrznym Kościoła oraz nawiązujące do uroczystości świeckich. W pierwszym typie (90 tytułów) większość kazań stanowią zbiory kazań przygodnych (głoszone podczas różnych wydarzeń i nieraz w różnych parafiach). Pozostałe teksty to kazania wygłoszone z okazji konsekracji świątyni i innych uroczystości kościelnych i zakonnych (np. święcenia i prymicje kapłańskie, obłóczyny zakonne, objęcie stanowiska przez proboszcza, obrady zakonne itp.).

Kazania uświetniające uroczystości świeckie (109 tytułów) były głoszone przez kaznodziejów cieszących się największą popularnością i autorytetem. Skierowane były do szlachty uczestniczącej w trybunałach, sejmach, zjazdach oraz do króla i jego dworu. W tej grupie dominują kazania z okazji trybunałów, zaliczają się do niej także wygłoszone z okazji uroczystości królewskich, takich jak urodziny, imieniny, rocznica elekcji oraz koronacji, a także nawiązujące do uchwalenia Konstytucji 3 maja.

Następnym wyodrębnionym typem kazań są teksty dotyczące tematyki społecznej (48 tytułów), do którego można przypisać przepowiadanie jubileuszowe (związane z Jubileuszem ogłoszonym przez papieża Klementa XIV w 1775 roku), misyjne (głoszone podczas misji parafialnych, na wsiach i w miastach), a także poruszające problematykę moralną (sprawy rodzinne, obyczajowe czy edukacji).

¹⁵ Należy założyć, że liczba ta nie jest ostateczna.

Ostatnim wyróżnionym typem są kazania pogrzebowe, wygłoszone podczas pochówków członków znaczniejszych rodów Rzeczypospolitej. Udało się zidentyfikować aż 86 tytułów takich tekstów.

Podsumowując, w zebranych materiale źródłowym dominują kazania związane z wydarzeniami roku liturgicznego (ok. 41 proc.), następnie kazania okolicznościowe uświetniające uroczystości świeckie (ok. 19 proc.). W dalszej kolejności plasują się teksty okolicznościowe związane z wewnętrznym życiem Kościoła (15 proc.) oraz kazania pogrzebowe (15 proc.). Najmniej liczna jest grupa kazań nawiązujących *stricte* do tematyki społecznej (8 proc.). Oczywiście podczas ostatecznego klasyfikowania materiału źródłowego należy zastosować tzw. podział krzyżowy. Może to doprowadzić do kolejnych wniosków, które mogłyby zostać w łatwy sposób niezauważone przy analizie według jednego kryterium podziału kazań. Tak jak wspomniano, jeden tekst analizowany pod odmiennym kątem może zostać przypisany do zupełnie innego spośród zaproponowanych typów.

Jeśli chodzi o treść kazań, należy powiedzieć, że przepowiadanie wieku oświecenia musiało dostosować się do ducha epoki. Jak stwierdził Janusz Pasierb: „(...) Ambona polska w dobie Oświecenia, kuszona także przez deizm, zwróci się nie tyle ku prawdom wiary, ile przede wszystkim ku zagadnieniom moralnym, i będzie głosiła potrzebę praktycznych cnót obywatelskich. Duchowieństwo (...) głosiło walkę z ciemnotą i zabobonami, ale dostrzegało również postępujący upadek moralności indywidualnej i zbiorowej (...)”¹⁶. Do roku 1772 w kazaniach często pojawiał się wątek krytyki nowych obyczajów, później wzrosła liczba tekstów dotyczących trudnej sytuacji politycznej Rzeczypospolitej oraz zawierających motyw poświęcenia się i pracy dla ojczyzny¹⁷.

W kazaniach odnaleźć można postulaty odnowy moralnej obywateli oraz patriotyzmu. W oracjach wygłoszonych podczas trybunałów i w czasie uroczystości królewskich znajdują się teksty omawiające monarchizm oraz stosunek poddanych do króla, pojawia się także propaganda prokrólewska – część kazań propagowała reformy projektowane

¹⁶ J.S. Pasierb, op. cit., s. 99.

¹⁷ G. Frischke, *Zmiany w tematyce kazań za czasów panowania Stanisława Augusta*, w: *Rozwój w ujęciu interdyscyplinarnym*, red. A.S. Kotowski, M. Rajewska, Toruń 2019, s. 13.

przez Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁸. W czasie Sejmu Wielkiego kaznodzieje szczególnie zachęcali uczestników obrad do poparcia zmian, np. płacenia podatków na rzecz aukcji wojska¹⁹. W kazaniach z 1791 roku można dostrzec entuzjazm wobec uchwalenia Konstytucji 3 Maja, mimo że część biskupów i dostojników kościelnych nie godziła się z tym kierunkiem reform²⁰. Na powstające nowe teksty homiletyczne miały także wpływ wojna polsko-rosyjska 1792 roku oraz insurekcja kościuszkowska – poruszono w nich m.in. problem zdrady ojczyzny. Organizowano specjalne nabożeństwa, podczas których wychwalano poległych w walce za wolność ojczyzny. Kazania te drukowano następnie na koszt władz powstańczych²¹. Zakończył się jednocześnie czas egzaltacji reformami.

W tekstach homiletycznych pojawiły się również tematy społeczno-ekonomiczne. Na szczególną uwagę zasługują tutaj kazania jubileuszowe Wilhelma Kalińskiego oraz Michała Karpowicza, w których można znaleźć postulaty fizjokratyczne. Wspomniani kaznodzieje wstawiali się za chłopami, propagowali prawo do własności i wolności, zwracali uwagę na utylitaryzm jednostki w społeczeństwie²².

Tematyka przepowiadania na wsiach i w miastach różniła się. W ośrodkach miejskich dominowały sprawy moralności słuchaczy, częściej organizowano tam rekolekcje. Sam Stanisław August Poniatowski chętnie wysłuchiwał kazań głoszonych w Warszawie i nagradzał najlepsze²³. Na prowincji utrzymywały się poglądy staroświeckie, nieidące z duchem zmian i reform²⁴.

W kazaniach można zauważyć także treści uniwersalne, jak np. kwestia modelu rodziny. Kościół propagował nierozzerwalność małżeństwa, a także wzorzec wychowania dzieci na wiernych katolików

¹⁸ M. Ślusarska, *Królewskie kaznodziejstwo okolicznościowe czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Napis” 1994, seria I, s. 137, 140.

¹⁹ Eadem, *Sejm Czteroletni w okolicznościowym kaznodziejstwie lat 1788–1790*, w: *Ku reformie państwa i odrodzeniu moralnemu człowieka. Zbiór rozpraw i artykułów poświęconych dwusetnej rocznicy ustanowienia Konstytucji 3 Maja 1791 roku*, red. P. Żbikowski, Rzeszów 1992, s. 71–72.

²⁰ G. Frischke, op. cit., s. 17.

²¹ L. Gruszczyński, *Z problematyki politycznej w kazaniach katolickich okresu stanisławowskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, 1993, nr 49, s. 27; M. Ślusarska, *Kazania epoki stanisławowskiej*, s. 106–107.

²² R. Szczurowski, *Jubileuszowe kazania księży Michała Karpowicza i Wilhelma Kalińskiego w zmienionych ocenach badaczy*, „Folia Historica Cracoviensia”, T. 10: 2004, s. 352–354, 357.

²³ M. Ślusarska, *Kaznodziejstwo epoki stanisławowskiej*, s. 110.

²⁴ A.J. Zakrzewski, op. cit., s. 65–66.

i oddanych obywateli. Sylwetki godne naśladowania opisywano w kazaniach pogrzebowych. W pewnym sensie uniwersalna była także walka z zabobonem. Szczególnie zaznaczyło się to w biskupstwie płockim, gdzie bp Michał Jerzy Poniatowski polecił kaznodziejom oduczyć parafian wiary w czary. Wątek walki z przesądami pojawił się także w kazaniach jubileuszowych Michała Karpowicza. Trudno jest jednak jednoznacznie ocenić, czy kazania przyczyniły się faktycznie do wykorzenia starych praktyk i wierzeń²⁵.

W kazaniach na niedziele i święta całego roku, obok problemów dogmatycznych czy nawiązujących do przykazań kościelnych, pojawiły się przemowy dotyczące problemów codziennych, takich jak edukacja młodzieży, wypełnianie należnych swemu stanowi obowiązków, pojedynki i pijaństwo, rozpusta, relacje szlachty ze służbą, gorszenie innych, zwłaszcza młodzieży, itp.

Zauważalny w czasach stanisławowskich wzrost popularności kazań jako środka masowego przekazu i propagowania reform mógł być pochodną zmiany stylu głoszenia kazań, wynikającej z przemian dokonujących się w sztuce oratorskiej doby oświecenia. Zrezygnowano z barokowej przesady na rzecz swoistego wykładu, popartego logicznymi argumentami. Kaznodziejstwo polskie opierało się obcym wpływom językowym, ale uległo oddziaływaniu klasycyzmu francuskiego oraz racjonalizmowi²⁶. Racjonalizm nadał przepowiadaniu charakterystyczne cechy: logikę wypowiedzi, uporządkowaną konstrukcję, argumentację i logiczne formułowanie wniosków. Klasycyzm francuski wprowadził do kaznodziejstwa reguły dotyczące budowy okresów, stosowania figur retorycznych itp.²⁷.

Wielki wpływ wywarła tu działalność Stanisława Konarskiego, który przyczynił się do przemian stylu oratorskiego w Rzeczypospolitej. W dziełach *O poprawie wad wymowy* oraz *O sztuce dobrego myślenia koniecznej dla sztuki dobrego mówienia* skrytykował styl barokowy i zachęcał do podporządkowania wypowiedzi zasadom logiki, schematowi. Wypowiedź, jego zdaniem, powinna zawierać uzasadnienie

²⁵ G. Frischke, op. cit., s. 14–15.

²⁶ A. Gocal, *Styl kazań oświeceniowych. Na przykładzie twórczości kaznodziejkiej Michała Karpowicza, Józefa Męcińskiego i Konrada Kawalewskiego*, w: *Kazanie a literatura dawniej i dzisiaj*, red. J. Sikora, J. Jurkowski, Warszawa 2017, s. 144.

²⁷ Ibidem.

proponowanych tez, z zastosowaniem metod dowodzenia (sylogizm i indukcja). Zachęcał do prostoty i zrozumiałości języka oraz odrzucenia ozdób retorycznych. Za wzór stawiał kaznodziejom autorów antycznych, takich jak Cyceeron, oraz przedstawicieli wymowy francuskiej, m.in. Jacques'a-Bénigne'a Bossueta i Jeana Baptiste'a Massillona²⁸. To właśnie na Massillonie polscy kaznodzieje wzorowali się najchętniej. W 1779 roku ukazało się dziesięciotomowe wydanie jego dzieł²⁹.

Podsumowując powyższe przyczynkarskie rozważania, należy stwierdzić, że kazania doby oświecenia zdecydowanie różniły się od tych z epoki baroku. Stały się bardziej logiczne i uporządkowane, a ich treść starała się nadążać za bieżącymi wydarzeniami. To właśnie dzięki poprawie jakości tekstów wypowiedzi homiletyczne mogły być wykorzystywane do agitacji politycznej przez zwolenników reform. Kazania miały nie tylko pomóc w osiągnięciu zbawienia, ale także kształtować dobrych i uczciwych obywateli. Rolą kazań drukowanych było przede wszystkim szerzenie zaakceptowanych przez władze kościelne treści. Można śmiało założyć, że miały służyć jako pomoc przede wszystkim kapłanom oraz klerykom w seminariach. Posługując się drukowanymi tekstami kazań, głosili aprobowane treści parafianom, co zdecydowanie mogło przekładać się na zwiększenie występowalności pożądaných wzorców zachowania, myślenia oraz postaw wiernych.

Kwestią otwartą jest określenie typologii kazań drukowanych. Autorka niniejszego artykułu zaproponowała własny podział, wychodząc z założenia, że głównym kryterium winien być charakter (cel) tekstu.

²⁸ M. Brzozowski, op. cit., s. 79.

²⁹ A. Gocal, op. cit., s. 145.

Summary

A Glance at Polish Sermons Printed from the Reign of Stanisław August Poniatowski (1764–1795). A Review of More Recent Studies

Sermons were an important element of communication in the Old Polish society. They were not only part of the holy mass and other church rituals, but were also delivered during political events. The article aims to present the characteristics of the sermons from the second half of the 18th century as a historical source and to present the topics discussed in the sermons by the clergy. The author attempts to divide the homiletic literature into groups compared to other scholars and tries to answer the question, what was the role of the printed sermons?

Słowa kluczowe: oświecenie, kazania, Kościół katolicki, duchowieństwo
Keywords: Enlightenment, sermons, the Catholic Church, clergy